

EGRY GÁBOR

## Válaszok

Azt gondolom, hogy a Sajti Enikő, Borsi Kálmán Béla és Eiler Ferenc opponensi véleményeiben megfogalmazott felvetések mindegyike jogos és legitim. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az esetleges kritikát minden elemében és feltétel nélkül elfogadom, és ezzel a választ itt gyorsan le is zárom. De mindaz, amit leírnak, joggal merül fel munkám kapcsán, egy részüket magam is felvettem volna a helyükben saját értekezésemet olvasva, és legyen az akár kritikai megjegyzés, akár egy tágabb érvényű, módszertani felvetés, akár a történeti anyag eltérő értelmezése (sőt, Sajti Enikő esetében stilsztikai bírálat is), mindegyik jogosan – vagyis legitim módon – merül fel bennük. Olyan problémák ezek, amelyeket vagy nem fejtettem ki kellő mértékben, vagy magam is azzal a szándékkal beszéltem róluk, hogy a szó jó értelmében vitát provokáljak róluk.

Ugyanakkor nem érzem magam nehéz helyzetben, amikor ezt a választ fogalmazom. Nem csak azért, mert a bírálatok tartalma mellett azok hangneme is a kollegiális vitát segíti elő, hanem azért is, mert a legfontosabb felvetéseik alapvetően egybevágóak, vagy legalábbis munkámnak ugyanazokra az aspektusaira irányulnak. Mindegyikük érinti valamilyen formában az összehasonlító módszer alkalmazásának problémáit a kötetben, emellett pedig rámutat, mennyire nehéz az általam a kötet II. és különösen III. részében bemutatott, alulról felfelé irányuló nézőpont tanulságait összeegyeztetni a két világháború közti Magyarország, Csehszlovákia és Románia közismert nemzetiesítő (közérthetőbben: a nemzeti kisebbségek jogainak és lehetőségeinek korlátozására, a többségi nemzet jogi, politikai, gazdasági, társadalmi pozícióinak megerősítésére törekvő) jellegével. Részben ezzel összefüggésben merül fel a bírálatokban általában a források, illetve az egyes, az eddigi tudásunknak ellentmondó esettanulmányok érvényessége. (Főként, bár nem kizárólag azoknak az 1934–1935-ben lebonyolított kisebbségi nyelvvizsgáknak a kapcsán, amelyek során román

nemzetiségű, politikai alapon kinevezett feletteseik és román nemzetiségű kollégáik védték a kirúgástól a kisebbségi állami tisztviselőket.) De ehhez kapcsolódik az a kérdés is, hogy végső soron beszélhetünk-e többségi, román regionalizmusról a vizsgált időszakban? Érdekes még megemlíteni Sajti Enikőnek azt a felvetését is, amit az állampolgársági opciós jogról szóló rövid alfejezet kapcsán fogalmaz meg, miszerint a bírált munka sokszor úgy vet fel kéréseket, hogy – a hatalmas terjedelem ellenére – nem járja körül azokat igazán alaposan. Végül pedig Eiler Ferenc vette fel azt a fonalat, amellyel kapcsolatban magam is vitát vártam, és kérdezett rá arra, hogy jogos-e a „trianoni trauma”, illetve tágabb értelemben a trauma fogalmának használatára vonatkozó kritikám.

Mint említettem, mindezeket jogos és fontos felvetéseknek gondolom, amelyeket azért is érdemes volt megfogalmaznia a bírálóknak, mert a szűkebb értekezésen is túlmutató jelentőségük van. Mielőtt azonban részletesen végigmennék ezeken a problémákon, még Sajti Enikő egy – jogos – megjegyzésére szeretnék reagálni. Bírálataiban említi, hogy a munkából hiányzik egy valódi historiográfiai áttekintés, vagyis – ezt már én teszem hozzá – a könyv formában megjelent mű benyújtásával megkerültem ezt az elvárást. Itt nem lesz lehetőségem ezt pótolni, fontosnak tartom azonban, hogy a felvetést ne megkerüljem, hanem legalább a saját pozíciómat kijelöljem, főként a magyar történetírás munkáihoz képest.

A magyar kisebbségek, különösen a csehszlovákiai és a romániai magyarok történetéről az első, tudományos igényű összeállított munkák már a két világháború között megjelentek, monografikus jellegű feldolgozásukra pedig az összeomlás huszadik évfordulója körül került sor. A területi revízió idején – egyfajta visszatekintő önértelmezésként, számvetésként is – a Szarka László által „hazatérő könyveknek” hívott munkák jelentek meg. Bár a legtöbb szerző (például Páll György, Mikó Imre, Jakabffy Elemér) és szerkesztő (Borsody István, Barankovics István) rendelkezett megfelelő képzettséggel, a kötetek, főként a monografikus igényűek státusza mégis bizonytalan. Forrásaik alapvetően a magyar kormányzat által gyűjtött anyagok voltak, a kormányzati támogatás mögött pedig a propaganda és a tudományos feldolgozás egyszerre volt jelen. Mindenesetre ezek a munkák először vették sorra szisztematikusan a

korszak párttörténetként bemutatott politikátörténetét, illetve a kisebbségi világ változásait – tematikusan.

A veszteség hangján szólaltak meg, ezt dokumentálták, de egyúttal a közösségi önszerveződést, a kisebbségi társadalomépítést is. Fő állításuk szerint a kisebbségi társadalom alapvető változásokon ment keresztül, a társadalmi különbségek eltűnését pedig demokratizálódásnak tartották, miközben a kisebbségi önszerveződést csak egységes szervezetben tartották elképzelhetőnek. Felhívták továbbá a figyelmet arra is, hogy a többségi társadalmak nem hagyták érintetlenül a kisebbséget sem – megjelent bennük a szétfejlődés tézise, és annak konkrét formáit is azonosították a kisebbségi társadalom értékrendjében. Én ezeket a munkákat elsősorban egy identitáspolitikai diskurzus részeként olvastam, de felhasználtam szociológiai megállapításait a társadalmi jelenségek elemzésében is.

A következő korszakban, az 1980-as évek közepéig, a téma háttérbe szorult, de időről-időre teret kapott a kutatásokban. Mindenekelőtt a magyar–csehszlovák történeész vegyesbizottság működését érdemes kiemelni, ennek ülésein a magyar kisebbség története is napirendre került. Igaz, elsősorban a nemzeti érzés problémája felől, tehát kiemelve az alternatív önazonosságokat – főként a munkások összefogását. Mindenesetre téma lett a csehszlovákiai Sarló és az erdélyi *Korunk* az Erdélyi Fialatok, továbbá a Vásárhelyi Találkozó. Emellett pedig a kutatások a nacionalizmustanulmányokat is gazdagították, például Szűcs Jenő munkáival. Számomra ezek közül a Sarló és az erdélyi új generáció története bírt kiemelt fontossággal, viszont a korszak feldolgozásaiban divatos egyszerű szembeállítást a burzsoá nacionalisták és a kis nemzetek megbékélését szorgalmazó új generációs fiatalok közt egy sokkal árnyaltabb viszonyrendszerrel váltottam fel.

Az 1980-as évek közepétől a magyar kisebbségek kutatása immár intézményes keretet is kapott a Magyarságkutató Csoport, majd Intézet, később a Teleki Intézet és az MTA Kisebbségkutató Intézete formájában. Ehhez kapcsolódott aztán a szomszédos országokban lassan kialakuló kisebbségi magyar intézményhálózat is. Ez együtt járt a kutatások tematikai változatosságával, és 2008-ban elkészült az első szintézis is, Bárdi Nándor, Fedinec Csilla és Szarka László szerkesztésében. A legfontosabb témák a pártok és a különböző

kisebbségpolitikai és kisebbségi jogi elképzelések történetét magába foglaló politikatörténet, a kisebbségi intézményrendszer alakulásának története, a többségi nemzetépítés, a zsidóság útja, a kisebbségi eszmetörténet, ideértve a nagy ideológiák hatását és a regionalizmus eszméit is. A fontos feldolgozások közt találhatunk átfogó jellegű munkákat iskolarendszerről, egyes pártokról, a magyar kormányzat támogatáspolitikájáról, de olyan műveket is, amelyek ezen túllépve helyi konkrétágukban is meg akarnak ragadni jelenségeket (például a csehszlovák földreform, vagy Kassa történeti demográfiája és annak okai).

A kulcskérdések közül kiemelném a magyar kisebbség, illetve elitjének pozícióváltozását, a magyarországi támogatást és az ehhez kapcsolódó függőségi viszonyokat, a generációs változásokat, és az utódállamok jellemzését. Ez utóbbi kapcsán még egyfajta demokráciavítáról is beszélhetünk, hiszen Csehszlovákia vonatkozásában némelyek, mint Filep Tamás Gusztáv megkérdőjelezi ezt a minősítést, míg mások, például Simon Attila alapvetően alkalmazhatónak tartják, azzal a megszorítással, hogy ettől még nemzetisítő állam maradt. A sokszínűség az egyes munkák megközelítésében, hangnemében és beállításában is megmutatkozik. Az elnyomást előtérbe állító szenvedéstörténettől a veszteségek hangsúlyozásán át a leíró jellegű értelmezésekig sokféle attitűd kitapintható, ennek megfelelően pedig a többségi politika és az új nemzetállamok értékelése is változó. Abban azonban egységesnek tekinthető ez a szakirodalom, hogy a magyar kisebbségek sorsában a negatív változásokat helyezi előtérbe, hangsúlyozza a társadalmi, gazdasági veszteségeket, a politikai perifériahelyzetet, miközben 1918-tól kezdődően kiemeli a szétfejlődést (érezhetően problematizálva azt), és megjelenik benne a trauma fogalma és képzete is. Elméleti alapvetését tekintve pedig ez az irodalom kezdetben a nacionalizmuselméletek klasszikusaira támaszkodott, az ezredforduló táján pedig már az újabb szociológiai megközelítések, mindenekelőtt Brubaker is hatottak rá.

A szakirodalom által feltárt hatalmas tényanyagot és persze az ott felvonultatott érvelést magam is alapvető jelentőségűnek tartottam, és széles körben használtam. Ugyanakkor a szétfejlődést én összekötöm a regionalizmussal és annak 1918 előtti formáival, éppen ezért nem szükségszerűen tartom problémának, a veszteség mellett (és olykor helyett) pedig azt is fontosnak tartom, hogy a társadalmi

folyamatokat folyamatokként lássuk, azaz ne abból induljunk ki, hogy ha nincs 1918, akkor semmi sem változott volna. Az egyén előtérbe állítása, különösen az „egyszerű embereké”, az általam alkalmazott mértékben kifejezetten új, és a választott módszertan és elméleti keretek is szélesebb körből inspirálódtak. Végül a veszteség, beszűkülés, elnyomás és trauma helyett az egyéni tapasztalatot, helyzetet és cselekvőképességet helyeztem előtérbe, illetve a Habsburg Birodalom kapcsán népszerű nemzeti közömbösséget.

A továbbiakban szeretném sorra venni az előzőekben már számba vett, fontos megjegyzéseket, bírálatokat. A módszertani kérdésekkel kezdem, vagyis az összehasonlítással és a források és esettanulmányok érvényességével. Ami az összehasonlítást illeti, a bírálók különböző módon, de alapvetően egybehangzóan arra hívják fel a figyelmet, hogy amíg az első részben szinte teljesen, és a második részben legalább nagyrészt megjelenik Románia mellett Csehszlovákia, addig a harmadik részben, a mindennapi etnicitás vizsgálata során az esetek döntő többsége Romániából származik, és amennyiben mégis említem Csehszlovákiát, az csak kivételesen történik a romániaival azonos mélységben. Mivel ez tagadhatatlan, azt próbálom meg indokolni, hogy miért gondolom mégis relevánsnak a harmadik rész eredményeit Csehszlovákia vonatkozásában is, illetve azt, hogy miben látom ennek a korlátait.

Az első fontos elem ebben a tekintetben az, hogy már az első rész sem csupán összehasonlítás akart lenni, hanem az ún. entangled history (összefonódó történelem) alkalmazása is, amelyik egy dinamikus viszonyrendszert tárna fel az egyik szereplő, a budapesti kormányzat előtérbe helyezésével, vagy ha tetszik annak nézőpontját kiemelve. Ennek során az ún. keresztződésnek kapnak kiemelt szerepet, ami nem csupán összehasonlítást jelent, hanem azt, hogy valamely intézmények, struktúrák, folyamatok egy időben és egy helyen vannak jelen, egymást úgy befolyásolják, hogy abból nem hibrid formák jönnek létre, hanem az eredeti elemek megváltozott, ám továbbra is felismerhető módon megmaradnak, és erre a különböző diskurzusok is reflektálnak. Ennek megfelelően kevésbé hangsúlyos például a prágai vagy a bukaresti identitáspolitika (de fontos marad annak lecsapódása magukban a kisebbségek lakta régiókban, településeken), viszont kiemelt jelentőségre tesznek szert azok a regionális elitiek, amelyek egyúttal ennek az összefonódásnak a letéteményesei is. Ennek megfelelően a második és főként a

harmadik rész mindennapi etnicitásra vonatkozó fejtegetései egyúttal ennek a diszkurzív összefonódásnak a társadalmi megjelenését is vizsgálnák, elsősorban akkor, amikor az egyes nemzeti közösségeken belüli határokat tesz nyilvánvalóvá. (Ennek később, a regionalizmusra vonatkozó felvetések kapcsán is jelentősége lesz.) A csehszlovákiai esetek ebben a vonatkozásban valóban csak inkább összevetésként értelmezhetőek, bár szándékom szerint inkább egy olyan, aszimmetrikus – nem minden részletre kiterjedő és szisztematikus, hanem csak egy-egy elemet megragadó, szelektív – és az összehasonlító módszer művelői által legitim összehasonlítási formaként kezelt összehasonlítást szolgáltak volna, amely az egyes jelenségek létén túl az ezeket befolyásoló leglényegesebb társadalmi tényezők szerepét is képes lenne számba venni.

Ugyanakkor ez a harmadik rész nem csak a konkrét esetek elemzését, vagy éppen egy kortárs szociológiai módszer történeti alkalmazhatóságának tesztelését próbálta elvégezni. Ahogy azt mind Eiler Ferenc, mind Sajti Enikő bírálata kiemeli, munkám tudatosan törekedett az elméleti paradigma átgondolására is (ennek eredménye lett például a nemzeti közömbösség kritikája, amit azóta egy erre vonatkozó, kifejezetten ennek a kérdésnek szentelt kötetben hamarosan megjelenő tanulmányban kibővítettem), ennek megfelelően pedig a konkrét jelenség lehetőségig absztrakt értelmezésére és értékelésére. Ebből a nézőpontból úgy gondolom, az összehasonlítás (vagy csupán összevetés?) feladata elsősorban annak megmutatása, hogy egy, a két világháború közti Romániában megfigyelhető, a mindennapi etnicitás körébe tartozó jelenség Csehszlovákiában is tetten érhető-e, és a mögöttes társadalmi tényezők hatásában kimutatható-e valamilyen különbség? Mivel erre vonatkozóan már rendelkezésre álltak tematikus feldolgozások is, és ezek elvégezték a forrásokban megjelenő esetek elsődleges, alapos leírását és értelmezését is,<sup>1</sup> eltekintettem attól, hogy ezt

---

<sup>1</sup> L. pl. Michela, Miroslav: „A home should be home to all its sons”: cultural representations of the saint Stephen in Slovakia during the interwar period. In: Hudek, Adam et al (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak Academy of Sciences, 2013. 97–110.; Benko, Juraj: *The State and Its People. The Political Socialisation of the Slovak Population after the Creation of the Czechoslovak Republic*. In: Hudek, Adam (ed.): *Overcoming the Old Borders. Beyond the Paradigm of Slovak National History*. Bratislava: Institute of History of Slovak

megismételjem. (Nyelvtudásom hiányossága miatt ez egyébként csak segítséggel lett volna lehetséges, de természetesen ez nem mentség.) Ehelyett inkább azokra a különbségekre próbáltam koncentrálni, amelyek az előbb említett elvontabb szinten is jelentősnek tűntek. Így aztán a két országból származó anyag valóban nincs egyensúlyban, de azt gondolom, hogy így is lényeges megállapításokat tudtam tenni. Mindenekelőtt a (cseh)szlovákiai és az erdélyi középosztályi világnak a dualista Magyarország, tágabb értelemben az Osztrák-Magyar Monarchia örökségéhez való viszonyában kimutatható – és a kisebbségi magyarság története szempontjából is fontos – különbségre hívnám fel itt a figyelmet, ami mindenképp új eredménynek számít.

Ez persze nem jelenti azt, hogy egy alapos, mindenre kiterjedő és nem csak a jelenségek meglétét, esetenként kontextusukat összevető, hanem szisztematikus összehasonlítás ne szolgálja majd fontos eredményekkel. Ahogy azzal is egyetértek, hogy a délszláv állam(ok)hoz tartozó területeket is be kell vonni egy ilyen vizsgálatba, különösen akkor, ha kutathatóvá válnak az erre alkalmas források. Ugyanakkor Sajti Enikő erre vonatkozó felvetésére is csak azt tudom válaszolni, hogy igaza van, amikor arról beszél, hogy természetesen a konkrét délszláv állam a maga kézzelfogható valóságával nem azonos az egykorú Csehszlovákiával és Romániával, az általam elvégzett vizsgálatból ezzel az indokkal a déli terület nem hagyható ki. Ám a mindennapi etnicitás – mint egy fokkal elvontabb társadalmi jelenség – történeti kutatásának

---

Academy of Sciences, 2013, 71–84.; Mannová, Elena: „... de most már jó szlovák”. A nemzeti identitás variációi két dél-szlovákiai kisváros egyesületi életében, 1918–1938. *Regio*, 2000/4. 94–103.; Uő.: „Sie wollen keine Loyalität lernen!“ Identitätsdiskurse und lokale Lebenswelten in der Südslowakei 1918–1938. In: Haslinger, Peter–Puttkamer, Joachim von (Hrsg.): *Staat, Loyalität und Minderheiten in Ostmittel- und Südosteuropa 1918–1941*. München: Oldenbourg, 2007, 45–67.; Uő.: Von Maria Theresia zum Schönen Náci. Kollektive Gedächtnisse und Denkmalkultur in Bratislava. In: Jaworski, Rudolf – Stachel, Peter (Hrsg.): *Die Besetzung des öffentlichen Raumes. Politische Plätze, Denkmäler und Straßennamen in europäischen Vergleich*. Berlin: Frank und Tinne, 2007, 203–216.; Uő.: Schutzvereine, Behörden und Lokalpresse – ihr Einfluss auf das interethnische Klima der Südslowakei 1920–1938. In: Haslinger, Peter (Hrsg.): *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereiensewesen, Sprachkonflikte und Dynamiker nationaler Mobilisierung 1860–1939*. Marburg: Verlag Herder Institut, 2009, 245–268.

nézőpontjából igazolhatónak tartom a vizsgálat leszűkítését, hiszen első lépésként a választott megközelítés lehetőségét, termékeny voltát próbáltam igazolni és megmutatni. Vállalva természetesen azt is, hogy így a következtetések közül alapvetően az elméletiek vihetők át a délszláv állam(ok) esetére, az egyes egyedi jelenségeket pedig az általam is felhasznált szociológiai tipológia segítségével lehetne megvizsgálni ott is. (Ez egyébként nem reménytelen, nem olyan régen olvastam Filip Erdeljac Egyesült Államokban készülő doktori disszertációja egyik fejezetének első változatát, amely éppen ilyen anyagokat dolgoz fel, részben belgrádi levéltárakból.<sup>2</sup> Abban bízom, hogy munkám legalább iránymutatásként szolgálhat a további, hasonló és immár nem amerikai indíttatású kutatások számára is.)

Bírálóim másik, módszertanilag is fontos felvetése volt, hogy vajon a mindennapi etnicitás forrásai és az egyes esettanulmányok mennyire tekinthetők általánosan érvényesnek. Mindez elsősorban azért fontos, mert a történetírás végső soron valamiféle (sokszor, bár nem mindig lineáris) egységes, általánosan érvényes elbeszélésre törekszik, amiben a sokféleség még helyet kaphat, de az „így is lehetett, de akár úgy is” bizonytalansága már nem igazán. Erre vonatkozóan jelenleg nem tudok végleges válasszal szolgálni, legalábbis azt nem tudom most még megmondani, hogy miként lesznek majd ebben a formában általánosíthatók az eredményeim. A bírálatok konkrét felvetéseire is reagálva azonban remélem megvilágítható, hogy milyen lehetőségeket látok minderre.

A források érvényességére vonatkozó felvetés lényege értelmezésem szerint egyfelől abban áll, hogy a számtalan egyedi esetből miként lehet rendszerszerű, a még nem ismert eseteket is magyarázó jelenségeket feltárni és modelleket felállítani, másfelől azonban arról is szó van, hogyan lehet az egyedi eseteket felhasználva, általános érvényű következtetéseket levonva a magyar kisebbségek történetét elbeszélni. (Bírálóim is több ízben említik azt, hogy munkám ezen a téren újat kíván hozni – nem is sikertelenül.) Az előbbi kérdésre vonatkozóan a válasz viszonylag egyszerű, az

---

<sup>2</sup> Erdeljac, Filip: *Between Nationalism and Indifference: Non-Elite Engagements with Nationalism in Interwar Yugoslavia*. Bemutatva és megvitatva a „*The concept of 'national indifference' and its potential to nations and nationalism research*” című workshopon, 2016. szeptember 5-6-án Prágában



általam is használt tipológia keretet kínál a források rendszerezéséhez, amennyiben pedig ez szükséges, a tipológia kiegészíthető.

Az utóbbi kérdést illetően már nem vagyok ilyen könnyű helyzetben. Sőt, lényegében azt kell elismernem, hogy bizonyos tekintetben csak az út felén vagyok túl. A mindennapi etnicitás kapcsán lényegében a két világháború közti Erdély (sőt, bár ez a kötetbe nem került be, de részben a megfelelő kontroll okán egész Románia) minden megyéjéből gyűjtöttem kellő számú esetet, és ezek azt is megmutatták, hogy az egyének és az állami szereplők viszonya az etnicitáshoz és a kisebbségekhez végig és mindenhol igen változó volt. Bár kimutatható az állam kisebbségellenes fellépésének erősödése a harmincas évek közepétől, még az etnokratikus Antonescu-korszakban is rendre és nem csak kivételesen fellelhetők a hivatalos nemzetiesítő politikának a gyakorlatban részben vagy egészben ellentmondó esetek. Ezzel együtt, divatos szóval élve, az általam feltárt források, és legfőképp az, hogy a mindennapi etnicitás révén az egész vizsgált időszakban kimutatható, miként változott megyéről megyére, városról és faluról városra és falura a kisebbségek helyzete, miként fordulhatott elő, hogy az állam nemzetiesítő törekvéseit meglepően gyakran nem érvényesítették, lehetővé teszik az eddigi történeti elbeszélés dekonstrukcióját. Azt azonban még magam sem mindig látom, hogy lehet-e ebből, és ha igen, miként egy új, egységes elbeszélés. Hiszen akárhány olyan esetet tárok fel, amikor az állam kisebbségellenes törekvései a gyakorlatban nem érvényesültek, ezek nem teszik meg nem történetté azokat az eseteket, amikor viszont igen. Bár elképzelhető, hogy a számunkra elnyomásként ismert esetek körét forráskritikával még tovább lehet szűkíteni, ez a fajta számháború – módszertanilag is – értelmetlen lenne. Azt kellene megértenünk (amit még érinteni fogok a továbbiakban is), hogy miként lehetne ezeket a látszólag egymásnak teljesen ellentmondó jelenségeket egyszerre érvényre juttatni a kisebbségek történetének elbeszélésében.

Az értekezésben elsősorban ennek a sokféleségnek a bemutatására koncentráltam, bizonyos értelemben „patchworkként”, foltvarrásként értelmezve Nagy-Romániát. Ezen belül pedig a központi akarat és egyedi végrehajtói viszonyát próbáltam teoretizálni az ügynök–megbízó dilemma segítségével, nem utolsósorban azért, mert a szakirodalom, jelesül Harris Mylonas

munkája a Balkánról is ezt a modellt használja magyarázatként<sup>3</sup>. Ezzel együtt munkám megszületése óta is próbálom megtalálni azt az értelmezési keretet és elméleti modellt, amelyik képes lenne magát a jelenséget az egyénektől függetlenül, ha tetszik, strukturális módon megragadni. Ezen belül mindenekelőtt az állam különböző aspektusainak megkülönböztetése látszik termékenynek. Külön értelmezhető ezek szerint a normatív és a funkcionális állam. Az előbbi arra vonatkozik, hogy az államról milyen képzetek élnek, illetve ezek milyen módon ragadják meg az állampolgárokat, írnak elő számukra kötelességeket és juttatnak jogokat. Egy nemzetállam esetében ez mindenekelőtt a tituláris nemzet (elő)jogait és érdekeinek érvényre juttatását jelenti. A funkcionális állam viszont az állam tényleges működését fogja át, milyen eszközökkel törekszik a normatív állam érvényesítésére, illetve amikor konkrét egyénnel érintkezik, ténylegesen milyen gyakorlatokat engedélyez, folytat, fogad be vagy akár ösztönöz. Ez a különbségtétel kétségtelenül jól megragadja az általam leírtakat, de ugyanakkor nem mutatja meg sem a funkcionális állam földrajzi különbségeire kiható, sem a normatív és a funkcionális állam közti különbséget befolyásoló tényezőket, csupán a további kutatások irányát jelöli ki.

Másfajta módszertani probléma merül fel az egyes esettanulmányok, mindenekelőtt az 1934–1935-ös kisebbségi állami tisztviselői nyelvvizsgák kapcsán. Vajon valóban feltehető-e, mint azt én teszem, hogy a román elöljárók és kollégák tettleges szolidaritása kisebbségi társaikkal, tömeges fellépésük a bukaresti rendelkezések kisiklatására általános jelenség volt? Érteni vélem a kérdésbe bújtatott kételyt, annál is inkább, mivel az én első reakcióm is a rácsodálkozás volt. Miként olvashatom egy 1937-es, Bihar megyei kisebbségi tisztviselőket tartalmazó listán a nevét azoknak, akik már 1934-ben megbuktak a nyelvvizsgán? Miért nem távolították el őket? Az utóbbi kérdésre részben választ kaptam a nyelvvizsgák utóéletét bemutató, több száz oldalnyi levéltári dokumentumból. Ezek segítségével fogalmazhattam meg, hogy Románia köztisztviselőit és közalkalmazottait összekötötte egy jellegzetes, szakmai, sőt talán hivatásrendi szolidaritás és lojalitás,

---

<sup>3</sup> Mylonas, Harris: *The Politics of Nation Building. Making Conationals, Refugees and Minorities*. Cambridge–New York: Cambridge University Press, 2012.

amit a harmincas évek erősödő nacionalizmusa is csak lassan tudott kikezdeni.

Persze ez nem a kisebbségi jogok elismerésén nyugodott, sokkal inkább a román állam modernizációs céljainak elfogadásán. Ezzel együtt arra is alkalmas volt, hogy az előzőekben már említett, elvben egynemű, a gyakorlatban igen változatos kisebbségpolitikát is befolyásolja. Az említett anyag eleve számos erdélyi megyére kiterjedt, és ezek igen változatos társadalmi kontextusokat reprezentáltak, nem volt tehát szó arról sem, hogy néhány tényező egyetlen, jól körülírható konstellációja vezetett volna erre a meglepő eredményre. (Ezen a kezdeti listán valamilyen formában Bihar, Fogaras, Kolozs, Szilágy, Háromszék, Torda-Aranyos, Szatmár megye, Arad városa szerepelt.) Ezt az eredményt aztán próbáltam, és ma is próbálom hipotézisként kezelni, vagyis amint alkalmam nyílt és nyílik további forrásokhoz hozzáférni, megvizsgálni az adott megyékben is az eseményeket. Így jutottam el még a kötet lezárása előtt Krassó-Szörény és Temes-Torontál megyékhez, vagy letem fel kimutatásokat Szilágy, Fehér, Kolozs megyékből, amelyek csupán statisztikai értelemben, megyei szinten és csupán a különböző szektorok (állami alkalmazottak, állami vállalatok alkalmazottai) közötti bontásban dokumentálták a kisebbségi tisztviselők létszámának változását éppen 1934 és 1937 között. Ezek mind alátámasztották az eredetileg vizsgált forrásokból levont következtetéseket.

De arra is törekedtem, hogy más források segítségével próbáljam tesztelni az általam megfogalmazottak más elemeit, mindenekelőtt a kisebbségi tisztviselők elfogadását és az előttük – korlátozottan – megnyíló karrierlehetőségeket illetően. Az eredmény erre vonatkozóan is hasonló volt. Például a lugosi jegyzőiskola 1925-ös alapítását követő öt évben végzett növendékei egy kivétellel Erdélyből érkeztek, ezen belül a kisebbségiek aránya valahol 33% és 38% között volt (nagyjából megfelelve az 1930-as népszámlálási adatoknak), és a kisebbségiek jóval fiatalabbak voltak, mint román társaik, tehát egy új generáció választotta hivatásának Románia szolgálatát. De hasonló kép rajzolódik ki a nehezen hozzáférhető megyei hivatalos lapok állami alkalmazottakra vonatkozó adatainak vizsgálatából is. Elképzelhető persze, hogy a további kutatások során végül találok olyan megyét, ahol a hipotézisem már nem lesz érvényes. Ebben az esetben nem fogok habozni, és módosítom majd azt, vagy – tekintettel arra, hogy jelenleg már lényegében az erdélyi

megyék többségére vonatkozóan igazolódni látszik – megkeresem a magyarázatot ezekre a kivételre. De éppen azért, mert az erdélyi megyék jelentős részében a nyelvvizsgák lefolyása megfelelt az általam leírtaknak, akármilyen lesz is a további kutatások eredménye, nem látok lehetőséget arra, hogy ne vegyünk tudomást erről, és ne próbáljuk megmagyarázni azt valamiképp rendszerszinten is.

Mindezek után érdemes rátérni a következő, bírálóim által felvetett kérdésre: vajon létezett-e román regionalizmus politikai mozgalomként? (Borsi-Kálmán Béla némileg másként teszi fel ugyanezt a kérdést, őt az érdekli, hogy a magyar és a Magyarországon szocializálódott román középosztály tagadhatatlan közelsége, nem ritka személyes gesztusai ellenére miért maradt töretlen az elmúlt száz évben a román nemzetállam homogenizációs nyomása, de azt hiszem, ezt joggal tekinthetjük ugyanazon probléma egy másik lehetséges megfogalmazásának.) Ezzel a kérdéssel, ami immár egy konkrét történeti értelmezés és elbeszélés vonatkozásában veti fel azt, amit az előzőekben módszertani értelemben próbáltam megvilágítani, magam is sokat küzdöttem a könyv megírása során és azóta is. Nem vagyok benne biztos, hogy végleges választ tudok kínálni, de úgy gondolom, hogy egy, a jelenlegi tudásunk alapján elég meggyőző választ igen.

Kiindulópontként ismét a mindennapi etnicitás világát ajánlom, hiszen itt elég egyértelműen beszélhetünk arról, hogy létezett román regionalizmus, amit mindennapi gyakorlatok vagy akár az önkéntes tüzoltósághoz hasonló intézmények nyomatékosítottak vagy nyomatékosíthattak a többi románnal szemben. Ezek azonban szinte kivétel nélkül a dualista Magyarország és a tágabb értelemben vett Habsburg Közép-Európa örökségét is képezték, részben ezért tudták alkalmanként összekötni a románokat és a magyarokat is, viszont ez azt is jelentette, hogy más körülmények közt etnikailag nem románként lehetett láttatni azokat. A politikai diskurzusban ugyancsak létezett regionalizmus, méghozzá annak egy olyan változata, amelyik – a mindennapi gyakorlatoknak megfelelően – a Kárpátokon túli románokat vagy legalábbis azok elitjét akár etnikai idegenként is képes volt kizárni a nemzetből. Politikai programként azonban ez a regionalizmus valóban kevésbé értelmezhető, mert – ellentétben azzal a szlovák autonomista programmal, amelynek képviselői az első erre alkalmas időpontban létrehozták az előbb autonóm, majd független Szlovákiát –, az erdélyi regionalizmus képviselői

kormányra kerülve, akár egy nem erdélyi párt minisztereként, akár a par excellence erdélyinek tekintett Nemzeti Parasztpárt kormányaként, jobbára félmegoldásokig jutottak el – ha eljutottak oda egyáltalán.

Válasznak azonban nem hiszem, hogy elegendő pusztán ez a különbségtétel, annál kevésbé, mivel a regionalizmus ettől függetlenül elég erős mozgósító erővel bírt, még ha a végeredmény inkább Eiler Ferencet igazolja, aki elsősorban az elitek nemzetállam feletti ellenőrzésért folytatott harcának eszközeit látja ebben. A megoldást a regionalizmus – legyen az mindennapi vagy diszkurzív – helyzetfüggősége, szituacionális logikája kínálja, és ezen keresztül érthető meg az is, hogy miért nem lett végül valódi politikai program. Jól látható, hogy a regionalizmus politikai diskurzusként – és ez igaz az erdélyi magyar regionalizmusra, de a szlovák autonomizmusra is – alapvetően a mindenkori és sokszor pillanatnyi politikai helyzetnek, helyzetfelmérésnek megfelelően lesz erősebb vagy gyengébb, regionalista toposzok és elemek alkalmazása pedig sokszor attól függ, ki a címzett és a hallgatóság. A tágabb politikai keret azonban, Erdély esetében is, két nemzetépítés és az ezek által létrehozott nemzetállamok versengése volt a területért, ahol mindkét nemzetnek jelentős csoportja élt. Ez így együtt egy olyan dinamikát hozott létre, ahol a regionalizmus szükségszerűen csak pillanatnyi jelenség lehetett, mert magát a regionális társadalmat is kettészelte egy másik, a politikában is rendre exponált fontos választóvonal.

A dinamika érzékeltetésére egy korábbi, végül rajtam kívül álló okból meg nem jelent írásomban az inga metaforáját használtam fel, amelynek a pályáján a két végpont a két nemzetállam, ám valamilyen okból a kisebbségi csoportok is képesek lehetnek pillanatnyilag – legalább diszkurzíven – azonosulni ezekkel, saját anyaországukkal szemben. Ez azonban, belátom, valójában egy kétdimenziós sémában próbál leírni egy sokkal változatosabb jelenséget, még ha a történelem dinamikáját – Magyarországtól Romániáig és vissza – talán képes érzékeltetni. Ha már az inga metaforáját választottam, akkor sokkal inkább egy olyan ingáról beszélhetünk, amelyet időnként váratlanul eltérítenek, és csak lassan talál vissza az eredeti pályájára. Az viszont, hogy visszatalál, éppen azért lehetséges, mert adott helyzetekben, adott körülmények között a lehetséges csoportok és csoportazonosságok közül a nemzeti felülírja a regionálist. Valamiért az adott regionális elit vagy részelit

előtérbe helyezi a másik nemzettel szembeni küzdelmet, ehhez pedig óhatatlanul szüksége van a saját nemzet összes erőforrására, vagyis akár részérdekeit is nemzeti érdekként jeleníti meg, ezzel aláásva a regionalizmust is. (Ennek – meglehetősen egyelőre inkább tapogatózó – teoretikus értelmezésére próbálom bevezetni a szubszidiáris nacionalizmus Borsi-Kálmán Béla által is kiemelt fogalmát, ami olyan nemzeti törekvéseket írna le, amelyek képviselői ugyanakkor különböző, bár rendszerint minden esetben hasonló, tipikus érvekkel elutasítják, hogy a saját nemzeti csoporton belülről más is beleszóljon a saját regionális szintű politikájukba. A fogalom előnye, hogy ezen az absztrakciós szinten közös nevezőre hozható az erdélyi román és magyar, valamint a csehszlovákiai magyar és szlovák regionalizmus is, miközben a fogalom megőrzi a regionalizmus és nacionalizmus közti feszültséget és aszimmetriát is. A regionalizmus általános irodalma alapján pedig megkockáztatom, hogy a különböző jugoszláviai regionalizmusok esetében is kimutatható lenne.)

Ez azonban nem szükségszerű vagy törvényszerű – még ekkor. Részben erről szól maga a regionális politika, részben pedig éppen a regionalizmus „vége” is ezt erősíti meg. Mint azt ebben a kötetben is említtem, és egy másik tanulmányomban<sup>4</sup> részletesen is megpróbálom kifejteni, az erdélyi regionalizmus végét az hozta el, hogy a II. világháború alatt Erdélyben történtek és az 1945-öt követő társadalmi-politikai átalakulás nyomán a regionalizmusok és nemzetépítések dinamikája alapvetően átalakult, miközben a közös hagyományokat ápoló középosztály is megszűnt politikai tényező lenni. De ez korántsem volt eleve elrendelt, minden pillanatban kimutathatók a folyamatot erősítő egyéni döntések. Nem volt szükségszerű, hogy Iuliu Maniu az észak-erdélyi menekültek „mártírságát” próbálja felhasználni Antonescu marsall ellen 1940 után, nem volt szükségszerű, hogy Antonescu megpróbálkozzon a magyar kisebbség gyors és radikális felszámolásával, nem volt szükségszerű, hogy Teleki Pál lényegében elűzze az észak-erdélyi román középosztály maradékát, nem volt szükségszerű, hogy a román propagandagépezet minden Észak-Erdélyből érkezőt

---

<sup>4</sup> Egry Gábor: Hová lettek az erdélyiek? Az erdélyi identitás változásai, 1938–1948. In: Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: Társadalom a háborúban: Folytonosság és változás Magyarországon*. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, 2015. 271–288.

kifaggasson a tapasztalatairól, amit aztán sokszorosán felnagyítva használjanak fel egy propagandaháborúban, nem volt szükségszerű, hogy a magyar állam elvárja és jutalmazza azokat, akik a kisebbségi korszak személyes életútját kizárólag egyéni szenvedésként beszélték el. És azt, hogy nem volt szükségszerű, éppen a mindennapi etnicitás ellenkező előjelű esetei mutatják, amelyek még ebben a korszakban is szép számmal lelhetők fel. Román regionalizmus tehát szerintem végig létezett, politikai programként is, csak hogy éppen ez a korszak az, amikor végső soron megszűnik politikai opció lenni, még ha meg is maradt az erdélyi románok széles körére jellemző attitűdként, a regátiakra vonatkozó sztereotípiák ma is élő gyűjteményeként. Értekezésem, szándéka szerint, ezt is dokumentálná.

Sajti Enikő bírálata említi azt a valóban rövid alfejezetet, amit az állampolgársági opciók kérdésének szántam, és ami egyúttal azt is illusztrálná, hogy a mindennapi etnicitás típusai közül a nemzetileg jelölt lehetőségek közti választás is része volt a mindennapoknak. Bár, ha jól értettem, Sajti Enikő nem elsősorban kritikai érrel említette ezt a részt, mégis részletesebben reagálok a felvetésére, mert ennek segítségével érzékeltethetem értekezésem egy fontos és tudatos jellegzetességét: felhívni a figyelmet a további vizsgálatra érdemes problémákra és az erre lehetőséget kínáló forrásokra. Kétségtelenül igaza van bírálómnak, amikor ezzel a példával illusztrálva megjegyzi, hogy munkámban felmerülnek olyan problémák, amelyeket végül nem járok körül teljes alaposággal. Ez az alfejezet azért érzékletes példa erre, mert már önmagában az is kérdéses volt számomra, foglalkoznom kell-e a mindennapi etnicitásnak ezzel az alapvetően intézményekhez (például iskolák) kötődő típusával, hiszen a korszakban az etnikailag jelölt lehetőségek közti választásnak ez a fajtája sokszor erősen korlátozott volt, maga az aktus pedig ritkán maradt mindennapi abban az értelemben, hogy kikerült volna a politika köréből. Teljesen elhagyni azonban nem akartam, hiszen a mindennapi etnicitás általam alkalmazott tipológiájának ez szerves része.

Az állampolgársági opciók, illetve tágabb értelemben az állampolgárságok közti választás azért kínált jó lehetőséget a kérdés inkább illusztratív taglalására, mert olyan egyéni cselekvésre irányította a figyelmet az állampolgárság instrumentális, az egyéni hasznot előtérbe helyező, és ezért az állampolgárság nemzeti

értelmezésének ellentmondó felhasználása formájában, ami kevésbé tűnik politikától terheltnek. Másfelől ezen a téren is megmutatkozik a normatív és a funkcionális állam közti különbség – abban, ahogy a nemzetállam bürokratikus követelmények formalista alkalmazásával idegenként kezeli azokat a kisebbségi nemzettagokat, akik állampolgárságáért folyamodnak. Ugyanakkor ennek az alfejezetnek az írásakor tudatosan arra törekedtem, hogy egy magyar vonatkozásban eddig különösebb érdeklődést nem keltett, ám a nemzetközi historiográfiában már komoly figyelmet kapott kérdés vizsgálatának a lehetőségét is felmérjem. Azóta további opciós ügyek anyagait átnézve csak egyetérteni tudok Sajti Enikővel: ez a kérdés komoly elemzést érdemelne, és ehhez a forrásadottságok is megfelelőek. Amikor munkámat írtam, ebben és több más esetben is abban bíztam, hogy az nem csak vitát kezdeményez, hanem olyan kutatási lehetőségeket, kérdéseket villant fel, ideértve a nemzetközi szakirodalmat is, amelyek aztán másokat is inspirálhatnak. Ahogy bolgár–görög állampolgársági opciók tanulmányozása segítette például Teodora Dragostinová, hogy új szempontból mutassa be az I. világháborút követő balkáni népmozgásokat,<sup>5</sup> úgy ez a lehetőség adott lenne magyar vonatkozásban is.

Én erre ebben a munkában már nem vállalkoztam, noha az eddig látott források tükrében biztosan segítene az utolsó, bírálóim – elsősorban Eiler Ferenc – által kiemelt kérdés megválaszolásában is: vajon helytálló-e az a kritikám, amit Trianon ma is érvényes és ható traumaként való értelmezése kapcsán megfogalmaztam. Mint arra Eiler rámutat, még a trianoni trauma képzete legkeményebb kritikusának is el kell ismernie két dolgot az I. világháborút követő új területi rendezés kapcsán: egyfelől Magyarország összeomlása széles körben valódi, hosszan tartó negatív hatással járt, másfelől pedig maga a háború a nemzeti érzelmek, a nemzeti alapú mozgósítás korábban aligha látott intenzitását, felkorbácsolását hozta magával, ami aztán a vereség élményét (vagy divatosabb fogalommal élve a vereség kultúráját /culture of defeat/) is meghatározta.

Egyik megállapítást sem kívánom vitatni, sőt az előbbi magam is említtem értekezésem utolsó fejezetében, az utóbbit pedig

---

<sup>5</sup> Dragostinova, Teodora: Speaking national. Nationalizing the Greeks of Bulgaria 1900–1939. *Slavic Review*, (67.) 2008/1. 154–181.



kifejezetten fontosnak tartom, s érdemes lett volna nekem is kiemelni. Azt gondolom azonban, hogy néhány súlyos érv ezzel együtt is felhozható amellelt, hogy ne tekintsük Trianont automatikusan traumának, és igenis kérdőjelezzük meg ezt a beállítást, tegyük vizsgálat tárgyává azt, hogy vajon mit is jelentett a metaforikus értelemben használt „Trianon” társadalmi, ezen belül pedig egyéni tapasztalatként. Opponensem megjegyzéseitől elindulva az alábbi érveket vetném fel.

Bár mint említettem, teljes mértékben egyetértek azzal, hogy az I. világháború a nacionalista mozgósítás kivételes és tömegeket átfogó időszaka volt, két szempontból is érdemes árnyalni ennek jelentőségét. Egyfelől, mint arra értekezésemben is utalok, a nemzeti közömbösséggel kapcsolatos irodalom egyik fontos megállapítása az, hogy a nemzeti mozgósítás, és implicit módon a nemzeti önazonosság „erőssége” nem lineáris folyamat, hanem visszafordítható. Külön érdemes kiemelni, hogy mindezt Jim Bjork Felső-Szilézia példáját tanulmányozva állítja,<sup>6</sup> vagyis egy olyan eset alapján, ahol az I. világháború végén fegyveres konfliktusig fajult a német–lengyel szembenállás. (Igaz, ezzel szemben a világháborús mozgósítás inkább német alapon történt.) Ennek ellenére a német vagy lengyel önazonossággal szembeni közömbösség még a harmincas években, vagyis a náci uralom idején is jól dokumentálható. Ennek tükrében, azt gondolom, érdemes a világháború alatti nemzeti mozgósítás hatását hipotézisként kezelni, és megvizsgálni azt is, hogy ez mennyire volt tartós.

Egy kézenfekvő példa lehet erre egyébként akár az 1920-as, akár az 1922-es magyarországi választások eredménye, az előbbi esetben a kiscgazdák sikere és annak társadalmi bázisa, a második esteben a szociáldemokratáké. Ez utóbbi esetben külön érdemes kiemelni a soproni egyéni választókerületet, ahol a szociáldemokrata Hébelt Ede a második fordulóban megszerezte a mandátumot, alig néhány hónappal azután, hogy Sopron rendkívül intenzív népszavazási kampány, majd örömmünnep színtere volt. Persze Hébelt sikere nem elsősorban a nemzeti mozgósítás sikerességéből vagy sikertelenségéből fakadt, a szociáldemokraták pedig eleve meg is

---

<sup>6</sup> Bjork, James E.: „Neither German nor a Pole”. *Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor: The University of Michigan Press, 2008.

célozták azt a választói kört, amelyik nem feltétlenül szavazott Magyarország mellett december 14-16-án, és sikerük mögött olyan egyedi tényezők is voltak, mint Bethlen István és ifj. Andrássy Gyula egymáshoz való viszonya. De az mindenképpen figyelemre méltó, hogy egy ilyen kiélezett mozgósítási helyzetet követően is milyen komoly társadalmi súlya volt vagy lehetett egyéb gazdasági, társadalmi kérdéseknek, amit egyébként már az 1918-as forradalom szociális vonatkozásai is jól mutattak.

Ez utóbbi azért is lényeges, és ez lenne a második szempont, mert a háborús mozgósítás és vele a háborús tapasztalat nem csupán nemzeti alapokon nyugodott. A világháború sokféleképp érintette Magyarország lakosságát, és az érintettek nem egyféleképpen reagáltak arra. Sőt, amint Kovács Éva érvel, bizonyos értelemben az ország széthullása, a nemzeti tragédia képzete éppen arra volt jó, hogy ezt a sokféle tapasztalatot elfedje, egyetlen irányba terelje.<sup>7</sup> Nem állítom tehát, hogy akár a háborús tapasztalat nemzeti vonatkozásai, akár maga az összeomlás és az impériumváltás nem volt kézzelfogható sokk, tragédia, esetenként trauma akár százazrek számára. Viszont abban biztos vagyok, nem kis részben az általam feldolgozott források alapján, hogy az nem volt *mindenki* számára trauma, ahogy traumaként sem volt egynemű, *mindenki* számára *azonos*. Ha ehhez még hozzávesszük azt is, hogy maga a dualista Magyarország is a különböző hierarchiák világa volt, amelyek nem feltétlenül ébresztettek érzelmi ragaszkodást a lakosságban, és innen nézve sokszor az uralomváltás legfeljebb a korábban sem szeretett felsőbbség megváltozását jelentette, joggal feltételezhető, hogy a sokféle tapasztalat sorában a kisebbségi magyarok között is ott volt egyfajta közömbösség.

A kulcsszó véleményem szerint a kezdeti tapasztalatok sokfélesége, és ennek tükrében az átfogó, mindenkire kiterjedő trauma léte megkérdőjeleződik. Helyette érdemes lenne arra figyelni, hogy vajon hányféleképp éltek, élhették meg emberek és társadalmi csoportok az eseményeket, léteztek-e típusok (ideáltípusok), azonosíthatók-e olyan tényezők, amelyek a tapasztalatokat egy irányba befolyásolták. Ez nem jelenti azt, hogy az utódállamok nemzetiesítő politikája ne járhatott volna később azzal, hogy a

---

<sup>7</sup> Kovács Éva: Trianon, avagy „traumatikus fordulat” a magyar történetírásban. *Korall*, 2015/1. 82–107.

kisebbségi tapasztalatok kezdtek egyneművé válni, és főként a második világháború alatt és után valóban traumatikussá is. (Lásd ehhez azt is, amit korábban az erdélyi regionalizmus végéről mondtam.) Ugyanakkor ebben tagadhatatlanul szerepe volt két olyan tényezőnek, amelyek a változatos tapasztalatok ellenére, olykor azokat felülírva is szerették volna általánossá tenni a trauma érzését. Az egyik a magyar kormány revíziós propagandája, amit az általános kisebbségi szenvedés képzetére építettek, azzal legitimáltak. A másik pedig a visszacsatolások utáni elvárás minden „hazatért” magyarral szemben, hogy az előző két évtizedet kizárólag szenvedéstörténetként beszéljék el, nem hagyva helyet apró vagy nagyobb különbségeknek, vagy akár a kisebbségi lét viszonylagos normalitásának.

Ezek alapján gondolom, és munkámmal ehhez reméltem hozzájárulni is, hogy szükség lenne „Trianon társadalomtörténetének” a feldolgozására. Ha Trianon egyéni és társadalmi tapasztalat, akkor ezeket a tapasztalatokat kell számba venni ahhoz, hogy lássuk, mennyire és milyen körben volt trauma és milyen körben nem, függetlenül attól, hogy egyébként a magyar kisebbségek immár közel száz éves történetében sajnos mindegyik közösség kénytelen volt valamikor később megélni a teljes jogfosztást is.

Ugyanakkor az is lehet, hogy az egész kérdésfelvetés értelmetlen. A trauma képzetének érvényességét egyre inkább megkérdőjelezzük. Legutóbb Zombory Máté közölt egy izgalmas írást, amely – meglepő módon – a kulturális trauma felfogásával számol(na) le.<sup>8</sup> Ehhez az Eichmann-per egy ismert eseményének értelmezését veszi alapul. Az egyik, Auschwitzot megjárt, Sonderkommandós tanú a kérdések közepette elájult, és végül nem mondta el tanúvallomását, amit egyes szerzők úgy értelmeztek, hogy a tanú az őt ért és meghaladhatatlan trauma hatására nem tudta elmondani az élményeit. Zombory azonban nem csak azt vitatja, hogy az adott esetben erről lett volna szó, hanem azt is, hogy az ebből levont következtetés – a trauma elbeszélhetetlen – érvényes, illetve értelmes lenne. Érvéleése szerint ez csak arra jó, hogy a traumatikus eseményeket kivonja a történetírás köréből.

---

<sup>8</sup> Zombory Máté: A tanú elhallgattatása és a történelem visszatérése: A kulturális traumaelmélet kudarca. *Szociológiai Szemle*, 2017/2. 23–40.

Bár azt gondolom, Zombory írása valójában nem a Jeffrey C. Alexander által használt kulturális trauma fogalmat, hanem az egyéni pszichológiai trauma kollektív, szociálpszichológiai tételét illeti kritikával, következtetéseit megfontolandónak és Trianonra is érvényesíthetőnek tartom. Ez azonban egy sajátos paradoxonhoz vezet bennünket. A trauma képzete kritikusai szerint alapvetően a liberális identitáspolitika egyik fontos eleme és eszköze volt a csoportelismerés kivására. A magyar esetben azonban Trianon és a trianoni trauma fogalma egy nem liberális identitáspolitikában kapott kulcsszerepet, ha tetszik, az antiliberalizmus bosszúját láthatjuk benne. (Bizonyos értelemben erről beszél Laczó Ferenc is, amikor a történelemhez való viszony és a történetfilozófia 2000 utáni átalakulásáról ír.<sup>9</sup>) Az eredmény viszont valóban a történelem vége, hiszen a trauma mindenek fölé emelésével a magyar nemzet 1918 utáni története csupán közös szenvedéstörténetté redukálódik, egyúttal mindaz eltűnik belőle, amit mi, történészek vizsgálni szoktunk. Éppen ezért, ennek tudatában, lehet, hogy a paradigmát kellene magunk mögött hagynunk, és visszatérnünk a történetíráshoz. Ami akár a trauma mint társadalomtörténeti tárgy története is lehet.

---

<sup>9</sup> Laczó Ferenc: Múlik, de nem telik: Történetfilozófiai eszmefuttatás a haladás romjain. *Múltunk*, 2014/1. 4–18.